

Ана Кречмер

ПРАВОСЛАВНА СЛАВИЈА (У СЛОВЕНСКОЈ ИСТОРИЈИ И У ИСТОРИЈСКОЈ СЛАВИСТИЦИ)

У раду је представљена синтеза истраживања историје писмених традиција код православног Словенства у 20. и на почетку 21. века. Нарочита пажња се при томе поклања концепцијама тзв. *Православне Слатије* и *диглосије* – као наднационалним приступима. Упућује се на значај завршне фазе православне словенске писмености и културе и даје се преглед процеса прелаза ка културној парадигми европског Новог доба. Један део рада посвећен је и типолошком приступу, пре свега варијабилности Православне Слатије. Рад оперише претежно на грађи источнословенског и српског говорног подручја. Приказује се и вишекомпонентан модел, који аутор разрађује за потребе комплексног проучавања старије писмености.

Кључне речи: Православна Слатија, диглосија, типолошки приступ.

In this paper a synthesis is presented of the research of the history of the written tradition in Slavia Orthodoxa in the 20th century and at the beginning of the 21st. Special attention is given to the concepts of so-called *Slavia Orthodoxa* and *diglossia* – as supranational approaches. Attention is turned to the significance of the final phase of Orthodox Slavic literacy and culture, and an overview of the process of the transition to the cultural paradigm of the European New Era presented. A part of the paper is also dedicated to the typological approach, especially the variability of Slavia Orthodoxa. The paper operates mostly on materials from the East Slavic and Serbian language areas. A multi-component model is also offered, which the author develops for use in the complex study of older literacies.

Key words: Slavia Orthodoxa, diglossia, typological approach.

1. Уводне напомене. У историјској славистици још не постоји комплексна, синтетичка слика развојних процеса историје писмености код Словена у предстандардно доба. Углавном се овој тематици приступа у границама појединих (савремених) словенских етноса односно нација, па зато истраживања и нису међусобно повезана нити координисана. Не постоји још ни одговарајућа теоријска, односно методолошка база за таква истраживања. Међутим, писмене форме језика представљају сложену појаву, која далеко превазилази границе језика као таквог. Време је, дакле, да се историји писмених словенских традиција приступи комплексно, изнад данашњих националних и стандарднојезичких граница.

У овом раду хтели бисмо да прикажемо могућности једног таквог приступа историји писмених традиција код православних Словена у донационално доба. Наш приказ ослања се, пре свега, на концепцију тзв. *Православне Слатије* – као вишевековног ареала свих Православних Словена (у старије доба и Румуна), јединственог у погледу цивилизацијске културе. Та концепција представља, у ствари, и једини наднационални приступ тематици у историјској славистици. Позабавићемо се и рецепцијом наведене концепције, као и неким другим приступима на овом тематском терену.

Обратићемо пажњу и на могућности типолошког приступа проучавању старије културе и писмености православног Словенства – на источнословенској и српској грађи. У фокусу пажње, при томе, биће варијабилност, те диференцијација културне парадигме Православне Слaвије у времену и простору.

На крају биће приказани како нацрт модела за анализу предстандардне словенске писмености тако и могући правци даљег истраживања овог изузетно занимљивог словенског ареала.

2. КОНЦЕПЦИЈА ПРАВОСЛАВНЕ СЛАВИЈЕ

2.1. Специфичност писмене културе православних Словена постала је предмет истраживања пре пре више од пола века. Године 1961. са својим значајним радом *К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян* иступио је Никита Толстој (Толстой 1961), а само годину дана касније истој се теми у свом чланку *Die historische Bedeutung der kirchenslavischen Tradition* посветио Рикардо Пикио (Риснио 1962). Временски фактор при томе није случајан – крајем 1950-их г., након смрти Стаљина и XX конгреса КПСС, у Совјетском Савезу долази до извесне либерализације током тзв. *оттепели* (‘копњења’ – ‘одмрзавања’). За неколико година идеолошки притисак на науку и друштво постаје нешто блажи. Совјетска филологија у ово доба, након вишегодишње фактичке забране, доживљава једну врсту препорода. У Москви се 1958. г. одржава први послератни Међународни конгрес слависта, на којем В. В. Виноградов иступа са својим радом *Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка* (Виноградов 1958).¹ Након што су у историјској русистици, у сагласности са совјетском идеолошком шемом, деценијама готово потпуно били негирани статус и улога црквенословенског језика (даље: цсл.) у историји руске (источнословенске) писмене и културне традиције, овим радовима Виноградова, Толстоја и Пикија почиње рехабилитација цсл. Током 1960-их г. истакнути истраживач старе руске писмености, Дмитриј Љихачов, објављује своје значајне радове, посвећене старој руској књижевности и писменој култури (Љихачев 1962; 1963; 1968). У овом контексту треба поменути и радове Александра Исаченка (Issatschenko 1975; 1980; 1983), Герте Хитл-Фолтер (Хюттл-Фолтер 1978; 1982; 1987), Бориса Успенског (Успенский 1983; 1985), Александра Младеновића (1960; 1964; 1970; 1989). Али готово сви они оперишу на грађи и у границама појединих региона и етноса, док само Толстој и Пикио прелазе те границе и постулирају вишевековну културну заједницу Православних Словена, *Slavia Orthodoxa*, која се битно и суштински разликовала од писмених култура неправославних Словена (тзв. *Slavia Romana* одн. *Slavia Latina*) и Западне Европе.

2.2. Православна Слaвија, према томе, представљала је изузетно хомогену и (у времену и простору) стабилну парадигму писмене, цивилизацијске (у овом контексту: хришћанске) културе код православних Словена, чија је

¹ Тај рад се надовезује на његове *Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв.* из 1934. г. (2. издање 1938).

централна особина изричито сакрални карактер. Тиме се, на пример, може образложити одсуство световних жанрова – белетристика у европском схватању била је непозната Православној Славији. Такве потребе друштва задовољавала је усмена народна култура, док читање хришћанске лектире (а у доба када је апсолутна већина људи била неписмена – још више слушање) служило је најважнијем животном задатку православног хришћанина – спасу његове душе. Сакрални карактер писмене културе објашњава и њену стабилност, готово непроменљивост у времену и простору – свака промена, барем опционално, могла је, наиме, да се сматра као одступање од праве вере, као јерес. Тим пре, будући да је језик културе истовремено био и језик вере, сама чињеница да цел. није био разумљив просечном, „обичном“ човеку представљала је додатно обележје његовог угледа, његове *dignitas*.²

Никита Толстој постулирао је за Православну Славију и стабилни жанровски канон са строгом хијерархијском структуром од 14 нивоа, при чему је хијерархија задата статусом одговарајућег жанра у сакралном погледу (Толстой 1988). Тако, на самом врху хијерархије налазе се најугледнији у православљу текстови: богослужбени (литургијски), хагиографија и патристика. А доле су – хоженија у Свету земљу, филозофски и филолошки списи, правна и административна, као и утилитарна, свакодневна писменост.

2.3. За источне Словене (а, вероватно, делимично и за западни сегмент Јужне Славије) као *култура-посредница* при крштењу по источноримском (византијском) обреду иступала је бугарска православна традиција (уп. Лихачев 1968: 19). Као *језик-посредник* те словенске православне писмености фунгирао је старословенски, касније цел. одговарајуће регионалне редакције. На основу тога Борис Успенскиј пренео је синхронистичку социолингвистичку концепцију Ч. Фергусона (FERGUSON 1959) на донационално доба и формулисао концепцију *дијалосије* као базичне језичке ситуације код Источних Словена до у 17. в. (УСПЕНСКИЙ 1983).

Према Фергусону / Успенском, диглосија представља посебну врсту билингвизма. У диглосији нема (као у билингвалној ситуацији иначе) спонтане замене кодова, већ се оба језичка супсистема налазе у односу међусобне строге комплементарне функционалне дистрибуције. Другим речима, они не могу да се употребљавају у истом функционалном контексту.³ Тиме се начелно искључује њихова коегзистенција – а тиме и конкуренција, готово неминовна у „обичном“ билингвизму.⁴ Диглосија стога представља једну уравнотежену и стабилну језичку ситуацију – тим пре што њени супсистеми немају исти статус, већ је један (према Фергусону: *low variety* – обично идиом) подређен другом (*high variety* – обично писмени, понекад истовремено и сакрални језик). Према Успенском, као надређени супсистем код

² Тамо где вера није заснивана на разумевању, на знању, одступање од ње, чак и наводно, лако поприма обележје јереси у очима непросвећеног друштва.

³ Принцип те старе језичке ситуације у православним словенским земљама на самом крају 17. в. за Московску Русију тако је формулисао немачки дипломата на руском двору Х. В. Лудолф: „Loquendum est Russice, et scribendum est Slavonice.“

⁴ Уп. запажања Толстоја о коегзистенцији и конкуренцији у језичкој ситуацији код Срба око Вуковог доба (Толстой 1981).

православних (Источних) Словена иступао је цсл., језик вере и цркве, док су одговарајући идиоми служили друштву у функцији *low variety*.

Концепција диглосије, по нашем мишљењу, лако се даје пренети на целокупан ареал Православне Славије: диглосија је била њена базична језичка ситуација, и то током више векова, од покрштавања по источноримском обреду све до преласка на културни модел европског Новог доба (што се дешавало у појединим регионима у различито доба и по различитим моделама – уп. 3.4, 5.4, 6.4).

2.4. У домен писмене културе спадало је и образовање, које се битно разликовало од оног код неправославних Словена и у Западној Европи. Основни циљ школе код православних Словена био је да се научи читање богослужбених књига – цсл., а као читанке иступали су *Часосолов*, *Ајосѿол* и *Псалтир*. Учило се и црквено појање, давала су се нека базична знања из црквене историје – чиме се елементарна настава (а само она је била доступна за већину ђака) и завршавала (уп. ИСТОРИЈА: 350–362; УСПЕНСКИЙ 1983: 24–32). Писање је, на пример, спадало у стручно образовање – пре свега за будуће писаре у манастирским скрипторијама, али и за трговце и чиновнике у властеоској и државној администрацији.

Европско школство било је утемељено (још од античког доба) на тзв. седам слободних вештина (*septem artes liberales*), почевши са граматиком, а језик, који се учио и на којем се учио, био је латински. Свакако, он је био и језик (католичке) цркве, али је имао и читав низ особина по којима се разликовао, пре свега функционално, од цсл., створеног за писмене потребе хришћанске мисије код паганских Словена.

3. ПРАВОСЛАВНА СЛАВИЈА У ИСТОРИЈСКОЈ СЛАВИСТИЦИ

3.1. И након 60 година постојања, концепција Православне Славије није општеприхваћена у историјској славистици, иако разлози за то нису увек научне природе. Централна питања, око којих се води дискусија, јесу следећа:

- (1) улога и статус цсл. у културној и језичкој историји православног Словенства, односно тип и карактер суодноса између цсл. и локалног (локалних) идиома;
- (2) књижевнојезичка ситуација код православних Словена у старије доба, односно концепција диглосије;
- (3) периодизација писмених традиција код православних Словена;
- (4) завршна фаза Православне Славије, тј. период њеног распада и процес прелаза ка културном моделу Новог доба у појединим регионима.

3.2. Питање статуса и улоге цсл. у култури и писмености православних Словена спада у најнеуралгичније у научној дискусији. По правилу, као доминанта језичке ситуације – и у прошлости – сматра се идиом (и то без даље аргументације), док се значај цсл. компоненте третира више као заобилазан, маргиналан. Разлози томе, по нашем мишљењу, могу се, углавном, свести на следеће факторе:

Изричито емотиван став према (етнички) „своме” у култури и језику и, као последица, негативан став према страним утицајима на ово „своје”.

Такав став није, додуше, необичан за сразмерно млада национална друштва – у која спада готово целокупна Православна Слaвија. У нарочитој мери то важи за нека јужнословенска подручја – на пример, српско, где је посебно значајан био утицај идеја Словенског националног препорода (а тиме и Романтизма, из којег је Препород у великој мери и израстао).

У историјској русистици разлог је више идеолошке природе. Наиме, цсл. – језик хришћанства, православља и старе царске Русије – није се уклапао у совјетску идеолошку шему. Тако се формирала нова научна парадигма, према којој руска писмена традиција представља мање-више самониклу појаву, у чијој историји није било места за страни, а камоли црквени утицај (иако је пре револуције био општеприхваћен став о централној улози цсл. у старој писмености). Као главни идеолози те парадигме, иступали су С. П. Обнорскиј и сива еминенција совјетске марксистичке лингвистике, Ф. П. Филин (Филин 1981). Основе овог, аутаркичног погледа на историју руског књижевног језика представљене су 1946. г. у објављеном раду Обнорског *Очерки по истории русского литературного языка старшего периода*. Тек је 1958. г., као што смо поменули, Виктор Виноградов добио могућност да започне рехабилитацију цсл. у својој познатој компромисној (али другачије се тада није (још) смело у совјетској филологији!) концепцији двеју варијаната „старо-руског“ књижевног језика: *књишко-словенске* (еуфемизам за цсл.) и *народне*, на бази идиома и говора (Виноградов 1958). Историјска русистика углавном ни данас није далеко отишла од те концепције двеју варијаната (при чему се и данас као доминанта сматра она „народна“). Још увек су у употреби појмови *древне*- одн. *стјаро*- одн. *средњеруски*, *-украјински*, *-белоруски* и сл. – без обзира на то што не постоји научно образложена дефиниција ни за један од њих, нити се они могу дистинктивно одвојити један од другог, нарочито за старије доба.

Још једно отворено питање тиче се временских граница: *Од када се може љоворити о њојединим источнословенским је з и ц и м а, изнад нивоа љовора?* Наиме, управо источнословенска група показује нарочито висок степен хомогености и много слабију дијалекатску диференцијацију у поређењу са другим словенским језичким групама, при чему је цсл., као језик заједничке писмене, цивилизацијске културе, свакако додатно успоравао процес филијације источнословенских језика.

Занимљиво је да изричито негативан став према цсл. заузимају, у ствари, само делови историјске русистике, док се значајна улога цсл. у старије доба углавном не оспорава у другим националним школама. Разлог томе, по нашем мишљењу, може да буде нарочито јак утицај цсл. управо (и само) на руску писмену традицију, утицај који није превазиђен ни данас. За остале језике Православне Слaвије цсл. представља саставни део протеклих етапа њихове културне и књижевне историје, а њихови језички стандарди формирани су у другим епохама и у другим глобалним културним контекстима. Они су зато много више фокусирани на идиоме, на тзв. народни језик, док је удео цсл. елемената у њима много мањи него у руском.

3.3. Наведена нарочита „осетљивост“ историјске русистике у погледу цсл. и његовог статуса у историји писмености јасно се показала у реакцији

на поменуту концепцију *диглосије* у старој Русији. Борис Успенскиј представио ју је 1983. на IX Међународном скупу слависта у Кијеву и био је дочекан у деловима историјске русистике „на нож“. Око диглосије је годинама вођена оштра (али не и увек научно утемељена) полемика.

Не улазећи даље у ову тематику (в. њен детаљни приказ у KRETSCHMER 1994), навешћемо само један аргумент противника диглотичке ситуације у старој Русији, који, за разлику од већине других, заслужује и пажњу и анализу. Наиме, барем у каснијем периоду језичка ситуација Московске Русије представља не ди-, већ *триглосију* – са два писмена и једним усменим језиком. Поред цсл. руске редакције (у сфери хришћанске, „високе“ културе), употребљавао се и административно-пословни писмени језик на бази идиома. Не треба, међутим, заборављати да концепција диглосије представља (социо)лингвистички модел, што већ начелно имплицира не само могућност већ и потребу за адаптацијом.⁵ Тако посматрано, постојање триглосије само по себи није довољан разлог за одбијање целокупне концепције, већ за њену модификацију одн. адаптацију у односу на објекат истраживања.

Да сумирамо: ниједна школа историјске славистике не негира улогу цсл. у историји писмених традиција на тлу постулиране Православне Славије, барем за старије доба и барем до одређеног степена. Међутим, у истраживањима у овој области готово да се не примењује ипак довољно добро разрађен модел диглосије као ни његов појмовни и методолошки апарат. По нашем мишљењу, његова апликација на текстовни корпус могла би значајно да допринесе реконструкцији писмених традиција код православних Словена и њихове динамике, као и њиховом типолошком проучавању.

3.4. У још отворена спада и питање временских граница Православне Славије. Као њен почетак обично се сматра доба покрштавања одговарајућег региона по византијском обреду. „Класично“ доба културно хомогеног ареала Православне Славије може да буде оквирно датирано периодом 11–15. в. Писменост тога доба је и најбоље проучена.

Много шаренију слику пружају шеме периодизације за поједине словенске регионе православних Словена одн. њихове писмене традиције (уп. д. 4., 5.4.). Најмање је проучена завршна фаза старе Православне Славије (од 16. в. надаље). Недостаје и репрезентативни текстовни корпус, база, неопходна за истраживање писмено-језичке ситуације и њене динамике.⁶ Распад старе културне парадигме дешава се у појединим регионима у различито доба. Тако, у Московској Русији тај процес почиње већ у 17. в., а на бугарском подручју тек у позном 19. в. Толики временски распон образложен је, пре свега, разликама у глобалним социополитичким контекстима – писмена култура се у знатној мери детерминише „спољним“, ванјезичким параметрима.

⁵ Модел се формулише за проучавање одређеног објекта на основу знања и претпоставки, као и интроспекције истраживача. Адекватност модела проверава се емпирички (с тим што је потпуна верификација у лингвистичком моделирању прилично ретка појава). На основу добивених резултата, модел се модификује или – ако се покаже непримерним – одбацује и формулише се нови.

⁶ На важност таквог корпуса као базе за истраживања упозорава се у: КРЕЧМЕР 2013.

Процес промене културног кода, културне парадигме одиграва се у појединим регионима православног словенског света не само у различито доба, већ и на различит начин. Том процесу (са посебним освртом на културно-језичку историју) на српском и источнословенском говорном подручју посветићемо се детаљније у току даљег приказа (уп. 4.4., 5.3., 5.4.).⁷

4. Српско подручје. У српској историји обично се испољавају немањихки одн. дотурски период, период турских освајања (1371–1526/37) и период турске владавине (до краја 17. в.). У дотурско доба културно-језичка парадигма код Срба показује све битне ознаке православне словенске културе, укључујући и диглотичку језичку ситуацију: православна писмена култура служи се српском редакцијом цсл. – српкословенским, док је у свакодневном животу у употреби идиом, пре свега у облику дијалеката, касније вероватно и (урбаних) коинеа (уп. о коинеима у: KUNA 1976). Период турских освајања, свакако, био је погубан по писмену културу. Њена седишта, манастири и цркве, као и њихови скрипторији, борили су се за пуко преживљавање. Нестали су и добротвори и ктитори – стара српска властела (уп. Грулић 1908: 1–24; Поповић 1950: 355–365). Писмена култура полако стагнира, а од 17. в. већ се може говорити о њеном опадању. Иако православна вера као таква и даље представља централни фактор идентитета српског етноса, све важнија за његово очување постаје (и остаје до далеко у Вуково доба) усмена народна култура.

5. Источнословенско подручје

5.1. У руској (за старије доба и источнословенској) културно-језичкој историји традиционално се испољавају (са довољно мало варијабилности у погледу најстаријег доба) следеће фазе:

- Домонголска (дотатарска) одн. Кијевска⁸ (до 1223/40. г.),
- Монголска (татарска) (до 1480. г.),
- Московско доба (15–16. вв.),
- 17. в.⁹,
- Петровско доба.¹⁰

Крштење Кијевске велике кнежевине спроведено је 988. г. по наређењу кнеза Владимира (Василија), а већ за доба владавине његова сина, кнеза Јарослава Мудрог (1015/16–1054), шири се писменост код Источних Словена. Углавном су и у њој представљене све битне ознаке културно-језичке парадигме Православне Слaviје, а апсолутна већина писмене продукције одвија се у границама цсл. жанровског канона и на цсл. језику источнословенске редакције.

Међутим, видљиве су и неке особине само овог подручја. Тако, цсл. није овде успео да уђе у сферу световне утилитарне писмености, а присуство цсл.

⁷ Остали региони православног Словенства биће приказани само маргинално (в. *Екскурс* 2). Њихова специфика заслужује посебно разматрање, што у границама овог рада није оствариво.

⁸ Коректније би било да буде укључен и Велики Новгород.

⁹ Понекад се та фаза субсумира у Московско доба.

¹⁰ Оно се неретко сврстава већ ван граница историје старе Русије.

елемената у њој строго је детерминисано. Док су у тестаментима, договорима и сл. цсл. елементи заступљени само у „раму” текста (на самом почетку, често у облику краће молитве, обично и на крају, у завршној формули), у сопствено административној и правној писмености као таквој њих готово и нема. Занимљиво објашњење наведеног језичког раслојавања предложио је немачки слависта К.-Р. Земан. Према њему, источни Словени већ пре крштења поседовали су устаљену норму усменог правосуђа (*oral law*), тако да цсл. у ову сферу није више могао да уђе. Ако се узме у обзир несумњиви скандинавски утицај у источнословенској историји, као и правни језици северногерманских култура, заснивани не на латинском, већ на идиому, такво објашњење сасвим је прихватљиво као радна хипотеза (али, свакако, захтева даље истраживање; уп. SEEMANN 1982; 1983; KRETSCHMER 1994: 185–186).

Подручје Великог Новгорода показује, и у писмености, низ разлика у поређењу са Кијевском кнежевином. Велики напредак у истраживању овог региона донели су радови истакнутог руског научника А. А. Зализњака (уп. Зализняк 1991; 1995).

5.2. У историји источнословенске (касније руске) писмености обично се испољавају два, односно три тзв. *цсл. (јужнословенска) утицаја*. Први, при томе, није утицај, већ сам почетак писмене културе код источних Словена у вези са крштењем – уз посредништво бугарске цсл. традиције. Други јужнословенски утицај претежно се односи на подручје Московске Русије и датира обично од средине 14. до 2. половине 16. века. Он се традиционално схвата као последица изазвана турским нападима, након којих долази до масовних миграција школованих јужних Словена на источнословенске земље. Мигранти са собом доносе идеје књижевно-језичке реформе бугарског патријарха Јевтимија Трновског с краја 14. в. Примењене на писмену културу Московске Русије, оне воде намерној и свесној архаизацији и „отежавању” (пре свега у погледу лексике, стила и синтаксе) цсл. текстова – са циљем да се они што више одвоје од идиома. Међутим, новија истраживања показују да више тога што је дуго у вези са другим јужнословенским утицајем било прихваћено као несумњива чињеница (почевши од саме масовне миграције као његовог разлога) захтева даље истраживање (уп. TALEV 1973; УСПЕНСКИЙ 1983: 55–64).

Трећи (не јужнословенски, већ цсл.) утицај постулирао је Г. Шевељов, а њиме оперише и Борис Успенскиј. Ради се о утицају школованих источних Словена са подручја пољско-литванске државе на културу и писменост Московске Русије у 17. в. (уп. SHEVELOV 1960; УСПЕНСКИЙ 1983: 84–96). Као и концепција диглосије, и ово је наишло на изричито негативну оцену у деловима традиционалне историјске русистике (уп. НИКОЛАЕВА 2003). Међутим, синтетички приказ ове три значајне фазе у историји руске писмености пружа само Борис Успенскиј (најисцрпније у нав. д.).

5.3. Источнословенска заједница нестаје у социополитичком контексту 13. в., када већи део земаља Кијевске велике кнежевине и Великог Новгорода долази под власт монголско-татарских освајача. Истовремено, на северо-западу у наглом политичком успону налази се Велика кнежевина Литванска, са снажном династијом Гедиминовића на челу. Ни Кијев, ни Новгород нису

били у стању да се одупру том новом нападу. Тако знатни део источнословенског говорног подручја потпада под власт Литванске кнежевине, а након њене персоналне уније са Пољском 1386. г., улази у састав пољско-литванске државе. То су предели савремене Украјине, Белорусије, али и западноруска подручја (отприлике до Смољенска). Ове земље се у историјској русистици традиционално еуфемистички називају *Југо-Западна Русија* (уп. СОБОЛЕВСКИЙ 1980: 55–73; УСПЕНСКИЙ 1983: 64–83). Оне остају у саставу пољско-литванске државе током више векова, а на њихову писмено-језичку ситуацију обратимо пажњу нешто касније (5.3).

5.4. Развојни процеси у култури и језику каснијег периода Московске Русије недовољно су проучени. Још мање се зна о петровском и послепетровском добу. Од нарочитог значаја су питање почетка савременог руског језичког стандарда, као и начина његовог формирања. Ово је прилично сложен тематски комплекс – и још увек отворено питање историјске русистике (уп. КРЕЧМЕР 1995). Стога ћемо се овде осврнути само на (такође спорно) питање *(дис)континуитетa* руске писмене традиције. Наиме, совјетска русистика се придржавала става о постепеном, претежно спонтаном развоју источнословенског (руског) језика уз минималне стране утицаје. Занимљиво је да и Борис Унбегаун, представник русистике у емиграцији, чија су се схватања дијаметрално разилазила са оним совјетске школе, полази од исте поставке о непрекидном развоју – али по њему, то је развој не руског, већ цсл. источнословенске (руске) редакције (уп. УНБЕГАУН 1970; 1971).¹¹ Александар Исаченко, напротив, постулира потпуни прекид старе писмено-језичке традиције у петровско доба, полувековну цезуру у првој половини 18. в. и тек од друге половине тог века – потрагу за новим књижевним руским језиком (уп. ISSATSCHENKO 1983: 528–561; уп. и КРЕЧМЕР 1995).

Процес формирања тог језика био је свестан и усмерен процес, у којем је активно учествовала школована елита, и који је био крајем 18. и почетком 19. в. праћен полемиком о облику новог књижевног језика (уп. УСПЕНСКИЙ 1985). Расправа се пре свега водила о статусу цсл. „Архаисти“, на челу са адмиралом Шишковым, заступали су неопходност цсл. у језику руске културе, док присталице књижевника и историчара Карамзина, као образац узимали су француски књижевно-језички модел – елабориран колоквијални језик школоване и интелектуалне елите друштва. Као што је познато, по том је моделу и био углавном формиран руски стандардни језик, језик амалгамног типа, у којем се пластично преплићу елементи више језика. У њему је заступљен нарочито висок степен цсл. елемената – и најнижи удео аутохтоних источнословенских елемената у поређењу са другим источнословенским језицима, украјинским и белоруским.

6. ТИПОЛОШКИ ПРИСТУП ПРОУЧАВАЊУ ПРАВОСЛАВНЕ СЛАВИЈЕ

6.1. У истраживањима је до сада углавном била тематизирана хомогеност Православне Слатије, као и значајне и суштинске одлике њене писмено-кул-

¹¹ Од 10. до 20. в. – од Владимира до Владимира (од покрститеља Русије Св. кнеза Владимира до Владимира Лењина) (нав. д.).

турне парадигме. Ово је, свакако, битно за типолошки приступ култури Православне Слaviје у општесловенском и европском контексту. Међутим, време је да се типолошки приступи и самој православној словенској култури, која, поред несумњивих инваријанти показује и варијабилност и унутрашњу диференцијацију, нарочито у каснијим раздобљама (уп. КРЕЧМЕР 2015б).

6.2. Током наших истраживања периода који су непосредно претходили формирању савремених књижевних језика код православних јужних и источних Словена, све видљивије су постајале не само разлике између појединих региона, већ и одређени прототипи културних модела: пре свега два, условно означена као *мајични* одн. *осјтрвени* прототип. Изворни прототип свакако је матични. У њему се највише испољавају особине културног модела Православне Слaviје (уп. одељак 2). Најексплицитније, тај тип представљен је у дотурском периоду код Бугара и Македонаца, као и у Кијевској кнежевини и Московској Русији пре 17. в. Блиска њима је и писмена култура немањихке Србије (са нешто особина тај тип се задржава код Срба и под турском владом).

У одређеним социополитичким контекстима из те заједничке типолошке матичне инваријанте може да се развија *осјтрвени* тип. То су, пре свега, етноси и друштва у дијаспори, ван матичне територије. Словени су ту обично мањина у туђем окружењу – туђем у етничком, језичком, културном, али и верском погледу. Такве мањине неретко бивају изложене притисцима различитог интензитета и потезима ка асимилацији, а живе, често вековима, у ситуацији перманентног културног, језичког и верског контакта. Примери острвног типа представљају (у хронолошком редоследу) Источни Словени у Великој Кнежевини Литванској и Срби у Аустрији након Велике Сеобе. Приказаћемо укратко оба типа у следећем делу овог рада.

6.3. Од 13. века већи део централних и источних земаља Велике Кијевске Кнежевине налази се под монголском (у народном памћењу: татарском) владавином, док цео западни сегмент источнословенског говорног подручја током векова припада Великој Кнежевини Литванској (до у 17. в., а за западнија подручја и знатно дуже). Са јачањем пољске, а тиме католичке доминанте, верски притисак на православне поданике постаје све већи. Шири се и унијаћење. Истовремено се приступ образовању, а тиме и пословном напредовању, води искључиво преко латинских граматичких школа, које су биле у домену католичке цркве, неретко реда исусоваца.

Међутим, земље Велике Кнежевине Литванске и у саставу пољско-литванске краљевине задржавају одређену аутономију. Њихови магнати, Радзивили и Сапеге, били су понекад и моћнији и богатији од пољских краљева, чија власт од 2. половине 16. в. сукцесивно слаби у корист пољске властеле. Само на литванским земљама било је и утицаја протестантизма (уп. НЕКРАШЭВИЧ-КАРОТКАЯ 2006) – и управо ту се појављују први преводи *Светиоџ њисма* на идиом. Питање језика тих превода веома је значајно (али мора да остане ван граница овог приказа), као и уопште питање писменог, књижевног језика у пределима Велике Кнежевине Литванске.¹² Литвански је прилично

¹² У последње време појачава се интерес како у вези са самом историјом тако и са историјом писмености и културним контекстом Велике Кнежевине Литванске (мање – у односу

касно био писмено фиксиран, па је од средине 14. века био – и у званичној, административној употреби – посебан писмени језик – *ѣросѣа мова* (‘прости језик’).¹³ Његова језичка основа је источнословенска, иако досада није још одређен његов карактер.¹⁴

Истовремено, и даље постоји стара културно-језичка цсл. парадигма, а у њеном оквиру и елементарно школство. Те школе су отварала и финансирали тзв. *брајѣсѣива* православних парохија. У њима су се и даље учили цсл. и богослужбени текстови. Али свако образовање изнад тог нивоа за православну омладину било је могуће само у латинским граматичким школама, гимназијама и универзитетима. Тамо су се школовани кругови православних Словена упознавали са западноевропским моделом образовања (уп. НЕКРАШЕВИЧ-КОРТОКАЈА 2019).

Језиком учености за њих све више постаје латински – за разлику од грчко-византијске оријентације, традиционалне за стару Православну Слaвију. Тај латинитет играо је битну улогу у промени културне парадигме код ових Словена, јер је био један од узрока за крај диглосије и цсл. културне доминанте (уп. УСПЕНСКИЙ 1983: 70–84). Наиме, суоднос латинског и одговарајућег идиома одн. колоквијалног свакодневног језика у старој Европи био је суштински другог типа него диглосија код православних Словена, која је била заснивана на принципу комплементарне функционалне дистрибуције оба супсистема, тј. цсл. и идиома. То је, поред осталог, искључивало саму помисао на промену кода односно превод са једног супсистема на други. У западноевропским школама, међутим, вежбање у преводу са латинског и на латински било је свакодневна појава (уп. НЕКРАШЕВИЧ-КОРТОКАЈА 2014а; 2014б). Тако се губи осећај за строгу функционалну одвојеност језичких супсистема, па уравнотежена, избалансирана диглосија прелази у обичан неуравнотежен би- одн. мултилингвизам.¹⁵

Ситуација перманентног контакта са другим језицима и културама, уз стални верски притисак у једној католичкој држави, водила је томе да одређени део школоване православне мањине полако губи свој идентитет, пре свега језички и културни, донекле и верски. Познато је да су неки учени Источни Словени из тих крајева (а то су већином била духовна лица, јер је та социјална група у тадашњој Европи била по правилу и најобразованија) и по више пута мењали конфесију.

на њену језичку ситуацију) у круговима белоруских научника – уп., на пример, радове Ж. Не-
крашевич-Коротке (в. списак литературе на крају рада).

¹³ Уп. сличне називе и у другим словенским регионима за нецрквене, несакралне облике писменог језика (уп. VASSILEV 1972).

¹⁴ У актуелној научној дискусији превладају, нажалост, ваннаучни приступи – па се тај језик истовремено назива, у зависности од националне школе којој припада одговарајући истраживач, *зайадноруски*, *сѣаробелоруски*, *сѣароукрајински*, *руѣенски* и сл. Треба признати да је у таквој ситуацији најпоузданији стари аутоглтоним *ѣросѣа мова* (уп. УСПЕНСКИЙ 1983: 66–80).

¹⁵ Школовани православци, наиме, све се више суочавају не само са латинским већ и са пољским, који у 16. в. ужива златно доба као елабориран књижевни језик. Само још чешки у то доба има сличан статус, сви остали словенски етноси немају још (и дуго још неће имати) књижевне језике на бази својих идиома одн. народних говора.

Екскурсе 1: Московска Русија у доба првих Романових (1613–1689)

Током 17. в. више тих школованих Источних Словена долази из пољско-литванских предела у Московску државу на службу. У Русији тада није било у западноевропском схватању учених људи. И није ни могло да буде, јер руска културна парадигма, изузетно везана за веру, није ни предвидела постојање световне науке и културе, односно књижевности у западноевропском схватању. Осим тога, ни цсл. није био способан за функцију језика науке, савремене школе односно администрације – он је настао за потребе црквене хришћанске мисије и ту функцију успешно обавља и у 21. веку. Утицај тих школованих источних Словена у Русији интерпретира се као тзв. *3. цсл. утицај* (уп. г.).

Несумњиво је да управо у доба првих царева династије Романових (Михаила Фјодоровича (1613–1645), Алексеја Михајловича (1645–1676) и Фјодора Алексејевича (1676–1682)) долази до битних промена и до западноевропског утицаја у различитим сферама руског живота, укључујући ту и културу и област образовања. Тај процес тече даље и за доба, када је царевна Софија водила државу као регент своје малолетне браће Ивана и Петра (1682–1689).

У 17. в. полако се мења и жанровски канон – у њега улази белетристика, штиво не за спас душе, већ за провод, све мање обојено хришћанским идејама и мотивима. Свакако, удео традиционалних жанрова још увек доминира – права секуларизација писмености почиње тек са реформама Петра Великог. По први пут се у Русији појављује и књижевно песништво, прво, по обрасцу пољских силабичких *вириши*. У Русији пре тога песма као таква постојала је само у усменој народној култури. Сада се појављују чак прве љубавне песме у писаном облику.¹⁶ У доба цара Алексеја Михајловича било је и првих покушаја увођења драме и позоришта (још већином неуспелих – те форме културе црква је сматрала као нехришћанске и јеретичке).

Појава и ширење световне писмености у 17. в. непосредно су везани са експанзијом административног апарата и класе државних службеника. Први Романови знатно су успели на подручју консолидације државних структура и бирократизације руског живота. Као последица, долази до наглог успона треће компоненте руске језичке ситуације – писменог пословног језика (*деловой язык*). Чиновници тада били су готово једини школовани људи у Московској царевини, а уз то су били донекле упознати са животом и културом Западне Европе (апсолутна реткост у допетровској Русији), нарочито они из Посољског приказа (врста министарства спољних послова у допетровској Русији). По западним образцима (преко пољског посредништва) они су стварали своје текстове – то је тзв. *йриказная йисъменностъ* (*йрикази* су били одељења државног апарата, врста данашњих министарстава).

Културна и језичка историја источних Словена на просторима тзв. Југо-западне Русије још увек није довољно проучена. Уз то, истраживања се воде више пунктуелно и нису заснивана на разрађеном теоријском односно методолошком апарату – али зато се неретко користе као „аргументација” за

¹⁶ Та белетристика у 17. в. била је још готово сва рукописна – као и, иначе, апсолутна већина писмене продукције у целини. Наиме, штампарска делатност у Московској Русији почиње веома касно – јер је и она, у контексту свесне и намерне аутаркије и доктрине о Москви као Трећем (и последњем) Риму, сматрана као западњачки покушај напада на праву веру. Прва штампарија у Москви, отворена по наредби цара Ивана Грозног средином 16. в., постала је ускоро мета жестоких напада и била је затворена (по неким подацима чак спаљена), а издавач *Айосйола*, прве у Русији штампане књиге – Иван Фјодоров напустио је Московску државу и радио је даље у Великој Кнежевини Литванској.

предност одговарајућег источнословенског етноса и његове културе у поређењу са другим.¹⁷ Основни задатак истраживања на овом подручју, по нашем мишљењу, састоји се, међутим, у систематској анализи текстовног корпуса, писменог наслеђа вишевековне историје Источних Словена у овом *осијрвном* животном контексту. Први корак у овом истраживању свакако мора бити опис сачуваног текстовног корпуса и његова сукцесивна публикација. Та драгоценост грађа, међутим, већином још „спава” по архивима и библиотекама Белорусије, Украјине, Пољске, Литваније, али и Аустрије и Русије.

6.4. „Острвна” српска култура на аустријским земљама показује низ подударности са културом Источних Словена у пољско-литванској држави. То је, пре свега, ситуација сталног етничког, културног, језичког и верског контакта, у којој Срби имају статус мањине, изложене различитим притисцима и насилној асимилацији у свим наведеним аспектима. Има, међутим, и разлика. Прво, у временском погледу: Источни Словени доспевају у туђе доминантно окружење већ у 13. веку, а Срби – у парадигми каснијег барока и почетка доба просветитељства. Друго, источни Словени остају, географски гледано, у свом завичају, док се Срби стварно пресељавају.¹⁸

У нови завичај Срби доносе своје културно наслеђе и своју веру, најважнији фактори очувања идентитета у ситуацији перманентног асимилационог притиска, пре свега верског. Школство код Срба остаје у домену православне цркве, али се у њега, већ прилично брзо по доласку на нове земље, уводе и неке иновације. На молбе српске цркве руски цар Петар Велики шаље Србима у Аустрији учитеља Максима Суворова и учбенике. Тиме почиње период тзв. „руских школа” код Срба (1727–1736) (уп. ИСТОРИЈА: 31–93). Међутим, и сам учитељ Суворов и учбеници које је он донео били су, у ствари, продукти поменутог 3. цсл. утицаја у Московској Русији. То су биле следеће публикације: (1) прва цсл. граматика, коју је 1619. г. на литванским подручјима објавио учени православни виленски монах (касније и владика) Мелетије Смотрички (око 1570–1633) и (2) читанка – *Буквар* владике Теофана Прокоповича (1681–1736), ђака чувене Кијево-могиљанске духовне академије, касније и њеног ректора.¹⁹

Али ни у овом, нешто осавремењеном облику, такве школе нису могле да пруже образовање, које би одговарало новом животном контексту Срба у једној западноевропској развијеној земљи у доба просветитељства. Пут ка пословном напредовању ишао је искључиво преко латинских, претежно католичких школских установа. Срби у Аустрији у великој мери ипак су успели

¹⁷ Тако се, за доба, када се национална (само)свест код Источних Словена ни приближно није још формирала (и није могла, по научним критеријима, да се формира) некритички и неаргументовано употребљавају одреднице *руски, украјински, белоруски* – само на основу тога да дотични аутор, научник, књига потичу из места, које данас административно-политички припада једној од савремених националних држава. Ова тематика, међутим, заслужује посебан третман и не може да буде даљи предмет разматрања нашег рада.

¹⁸ Иако је Срба у тадашњој Јужној Угарској било и раније, компактно српско становништво ту настаје током Велике Сеобе и каснијих миграција 18. в.

¹⁹ Обојица су у своје време прешла у унијатство. Прокопович је био чак и студент Римске колегије Св. Атанасија коју је држао ред исусоваца, али се, за разлику од Смотричког, вратио православљу.

да задрже свој верски и етнички идентитет. А њихова школована елита, која и није била толико малена, успешно је партиципирала у западноевропској културној парадигми. Важну улогу у формирању те елите, као и у културном контексту аустријских Срба у целини, имала је реформа школства, спроведена 1770-их година у Аустрији. Том реформом напредног немачког педагога Јохана Фелбигера, којег је просвећена царица Марија Терезија успела да ангажује, Хабзбуршка држава је добила вероватно тада најнапреднији модел елементарног школства, којим су биле обухваћенеи бројне мањине царевине, дакле, и Срби. Истовремено том реформом ослабљене су везе Срба са Русијом – у школама Хабзбуршке царевине дозвољени су били само још уџбеници настали у земљи и по Фелбигеровом систему. Метајезик тих уџбеника, намењених за Србе, иако његов карактер није још довољно проучен, у сваком случају није више био цсл. (уп. КРЕЧМЕР 2008б).

У новој животној средини Срби су успели не само да опстану и да сачувају свој етнички и верски идентитет и цсл. културу, већ и да формирају нову писмену и књижевну традицију и њен језик, тзв. *славеносрпски*. У историји писмености код Срба у Аустрији између 1690–1825. г. Борис Унбегаун, а касније, ослањајући се на њега, и Никита Толстој, уочавају следеће фазе.:

- 1690–1740. г.: касна фаза српскословенске (тј. цсл.) традиције;
- 1740–1780. г.: цсл. руског типа у функцији књижевног језика – у коегзистенцији са славеносрпским и (мање) тадашњим руским књижевним језиком;
- од 1780. до поч. 19. в.: доминанта славеносрпског књижевног језика уз рускословенски и уз постепено јачање српске компоненте (уп. UNBEGAUN 1935: 15; Толстой 1979: 157–159).²⁰

Текстовна продукција Срба у Аустрији од друге деценије 18. в. сукцесивно нараста. Изврстан приказ њеног развоја пружа *Српска библиографија 18. века* Г. Михаиловића из 1964. г. По се њој лако види како се мења не само количина штампаних књига, већ и процес све веће секуларизације писмености. Последњих деценија 18. в. Срби у Аустрији су били добро организована заједница са устаљеном етничком, верском и језичком самосвешћу. Велика је у томе била и улога српске цркве, која је сачувала високи углед и неоспорив ауторитет у српском друштву (уп. ИСТОРИЈА: 491–542; 552–572). Међутим, процес секуларизације културе и књижевног језика, који су иницирали и спроводили просвећени Срби, ипак све више узима маха. Стари жанровски канон нестаје и ту, као и у Русији,²¹ па се формира развијен систем европске књижевности и писмености. У глобалном оквиру епохе просветитељства удео писмене продукције са морално-поучном односно педагошком интенцијом сразмерно је висок. Полако се повећава и део чисто белетристичке продукције, појављује се и световна публицистика и периодика (уп. KRETSCHMER 1989; 2002; 2012a).

Текстовна продукција праћена је полемиком о томе, какав тај нови књижевни језик треба да буде. Такав свесни и усмерени рад на стварању књижев-

²⁰ Од око 1825. г. Толстој датира већ почетак сопствено вуковског доба (Толстой 1978).

²¹ Секуларизација писмене културе код Срба у Аустрији иде брже него у Русији и почиње много раније него код Срба под турском владом – тј. у *маиичним* културама.

ног језика није необична појава у Слатији – али већином у оквиру Словенског националног и културног препорода, у 1. половини и средином 19. в., тј. у парадигми романтизма. Само у Русији и код аустријских Срба та полемика се води већ крајем 18. в., тј. још у доба просветитељства, са његовим битно другачијим интенцијама него у романтизму. Између руских и славеносрпских књижевнојезичких полемика има и других подударности. У оба случаја у центру полемике било је питање односа према цсл. и његовог места и статуса у новом књижевном језику. Док „архаисти“ заступају неопходност цсл. у саставу развијеног, обрађеног, стилски диференцираног књижевног језика школованог друштва, цсл. за његове противнике, уз све дужно поштовање, припада искључиво домену вере и цркве и, у одређеном степену, горњим стилским сферама белетристике.

Међутим, руска и српска полемика се разилазе у једном битном погледу. Док руски „новатори“ преферирају модел тадашњег француског књижевног језика (које је био и колоквијални језик социјалне елите), српски „антиархаисти“ заступају српски у функцији књижевног језика. Свакако, на почетку, тј. у последњим деценијама 18. века, то није још вуковски језик фолклорног коинеа, народних песама и приповетки, већ језик образоване школоване елите, уз довољно страних елемената и утицаја (тзв. *досийџејевски* језик). За родољубе тога доба, било руске, било српске, одгојене на идејама просветитељства, дијалекатски језик сељака напросто није могао да буде адекватна база за писмени језик образовања и књижевности. Међутим, славеносрпски „новатори“ ипак ишли су даље од руских – у првим деценијама 19. в. има већ текстова на прилично србизираним језику (делимично и више него код Вука на почетку његове ауторске каријере) (уп. КРЕЧМЕР 2007; 2008а).

Вук је однео победу у језичкој полемици – сада већ у оној између његове реформе и ставовима славеносрпских писаца.²² Још увек у србистици постоји изричито негативан став према славеносрпској култури, који потиче већ од Вуковог доба. Резултат је да је овај огроман текстовни корпус још увек неоправдано слабо проучен. Тек 1960-их гг. почиње његово истраживање – четврт века после пионирског рада Унбегауна (UNBEGAUN 1935). Главна заслуга у томе припада, свакако, Александру Младеновићу, који се посветио и тада још непостојећој методологији истраживања довуковске писмене традиције (в. списак литературе на крају рада; уп. и KRETSCHMER 1991; Грицкат 1966; 1987).²³ Тек последњих година интерес према славеносрпској културној и писменој традицији се нешто појачао (уп. KRETSCHMER 2002; 2008; 2012а; КРЕЧМЕР 2008в) – у томе је, пре свега, заслуга новосадске школе (коју је засновала Љиљана Суботић) и Александра Милановића (уп. Милановић

²² Не улазећи ту у размишљања шта би могло да буде у противном (уп. о томе KRETSCHMER 2012b; КРЕЧМЕР 2015а), само ћемо поменути суштинске, готово идеолошке разлике у начелним схватањима културе и њеног језика између Вука и славеносрпских интелектуалаца. Код њих је заступљена више западна оријентација ка знању, науци. Код Вука (али и у неким другим словенским књижевним језицима насталим око тог доба) то је оријентација на „народ“, његов дух, језик и културу. Другим речима, то су разлике између идеја просветитељства (и рационализма) и романтизма (уп. ту и Поповић 1995; 1996).

²³ Приказ његовог рада на овом подручју в. у: КРЕЧМЕР 1990; KRETSCHMER 1991; 2002.

2004). Велик је и допринос Никите Толстоја, нарочито у погледу системног приступа истраживању овог феномена, (в. списак лиературе на крају рада).

Екскурсе 2: Други региони Православне Славије

У границама овог рада системски преглед других региона Православне Славије, свакако, није могућ. Сви они показују високи степен подударности, што потврђује постулат културног јединства овог ареала, али имају и своје специфичне ознаке. У даљем поменућемо само неке аспекте, битне, по нашем мишљењу, за даља истраживања. Тако, у истраживањима посвећеним Православној Славији готово није заступљен њен румунски сегмент. Међутим, ту до промена у традиционалној културној парадигми долази знатно раније – а и у другачијем глобалном историјском контексту. Важна је чињеница у том погледу и превод *Свештоџ њисма* на румунски – већ 1688. г.

Веома је занимљива културно-језичка историја на просторима данашње Босне, и то већ у дотурско доба. Нажалост, удио „митова“, детерминисаних ваннаучним параметрима, ту је актуелно прилично висок. Управо подручје средњовековне Босне било је не само мултиконфесионално и мултикултурно, већ се, на пример, ареал тзв. Босанске цркве може сматрати посебним комплексним типом „острвне“ културе. Са доласком Турака ситуација постаје још сложенија. Све то, свакако, вредно је озбиљног – и научног – приступа.

Нису мање занимљиви ни остали региони Православне Славије – источно-јужнословенски (тј. бугарски и македонски), црногорски, али и специфична култура Дубровника. Углавном и ту мање-више добро је разрађено „класично“ доба, док у погледу каснијих епоха, нарочито завршне фазе старе православне културе има довољно отворених питања. Међутим, ова тематика заслужује посебан озбиљан научни третман.

7. ЗАКЉУЧЦИ И ПРОСПЕКЦИЈА. Током претходног излагања покушали смо да представимо концепцију Православне Славије и њену рецепцију у славиистици, као и неке аспекте, нарочито по нашем мишљењу, битне за историју предстандардних писмених традиција код православног Словенства.

На крају, хтели бисмо да представимо нека наша, пре свега, методолошка размишљања. Наиме, као што је већ поменуто на почетку рада, за таква истраживања још увек не постоји одговарајући теоријски, односно методолошки апарат. Даље, она се воде готово искључиво у границама појединих – савремених – националних култура и језика, не узимајући у обзир ширији контекст Православне, као и целокупне Славије. Међутим, за адекватну анализу било којег предмета незаобилазно је поређење (уп. ПИПЕР – БОШКОВ 1981).

На основу наших истраживања руске (источнословенске) и српске писмености 17–18. в. формулисали смо врсту модела односно начелне методолошке поступке за истраживање овог корпуса, што се, по нашем мишљењу, даје применити на целокупан ареал Православне Славије (уп. КРЕТШМЕР 1989; 1993; КРЕЧМЕР 1991; 2000). Полазна тачка анализе јесте увек конкретан текст са свим његовим обележјима, како сопствено језичким тако и ванлингвистичким. Модел је, дакле, вишекомпонентан и укључује лингвистичке, текстолошке, стилске, социолингвистичке, културолошке параметре.

Л и н г в и с т и ч к а анализа је заснована на што потпунијој дескрипцији текста, при чему се избегава свака априорна селекција. То значи, поред осталог, да се не траже поједина обележја, односно елементи (нпр. дијалекат-

ски), већ да се систематски описује сваки језички ниво. Појединим језичким супсистемима може да се при томе даје предност. Тако, током истраживања показала се нарочита важност лексике и синтаксе, као и стила.

Текстолошка анализа истражује жанр, односно тип текста и његов статус у одговарајућем жанровском систему, његову интенционалност, уколико је могуће, и рецепцију. Даље, да ли се ради о оригиналном делу, преводу, односно адаптацији стране подлоге. Предмет анализе је и структура текста.

За екстралингвистичку анализу од централног је значаја личност аутора – његово порекло, школовање, узор, као и став у језичкој полемичи. Важан параметар је и социокултурни контекст, у којем је текст настао, круг људи, којем је он био намењен и сл.

Таква анализа, свакако, захтева одговарајући репрезентативни текстовни корпус. И у погледу корпуса важи методолошки захтев да се по могућности избегава априорна селекција. Међутим, у једном погледу она не само да је допуштена, већ и методолошки неопходна – у корпус не улазе сакрални, богослужбени и слични текстови, већ само световна писменост (иако се дистинкција на границама у неким, али не и честим случајевима, не даје лако повући).

Тако спроведена анализа корпусне грађе омогућава следећи ниво (и циљ) истраживања – реконструкцију не само језичке ситуације одговарајућег доба и региона, већ и ставова социјума према језику и култури, чак и схватања света и самих себе у њему.²⁴

Али, независно од конкретних циљева истраживања – тек на основу исцрпне дескрипције и системског истраживања текстовне грађе у свим њеним аспектима – као примарног извора за анализу, и уз укључивање у истраживање секундарних извора, на пример, историјских, могу да се формулишу научно базирани закључци о историји писмене културе у овом делу словенског света.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бошков, Мира, Предраг Пипер. Оглед контрастивне анализе текста у проучавању језика српске књижевности у XVIII–XIX в. *Зборник за филологију и лингвистику* 24/1 (1981): 55–74.
- Виноградов, В. В. *Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв.* Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1934.
- Виноградов, В. В. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка. *IV Международный съезд славистов. Доклады.* Москва: Издательство Академии наук СССР, 1958.
- Грицкат, Ирена. У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика. Поводом иницијативе Матице Српске да се састави речник књижевног језика славеносрпског периода. *Зборник за филологију и лингвистику* IX (1966): 61–66.
- Грицкат, Ирена. Још нека питања у вези са славеносрпском епохом. *Јужнословенски филолог* XLIII (1987): 111–135.

²⁴ Овај предмет већ прелази тематске границе нашег рада – али је, по нашем мишљењу, веома значајан. Овде ћемо зато само упутити на један изврстан пример једне такве текстовно базиране реконструкције сазнања у старој Православној Слaviји у: Топоров 1993.

- Грулић, Радослав. *Српске школе (од 1718–1739 г.)*. Београд: Нова штампарија „Давидовић“, 1908.
- Зализняк, А. А. Берестяные грамоты перед лицом традиционных постулатов. *Russian Linguistics* 15 (1991): 217–245.
- Зализняк, А. А. *Древненовгородский диалект*. Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1995 (2. изд. 2004).
- ИСТОРИЈА: *Историја српског народа*. Т. IV, књ. 2. Београд: Српска књижевна задруга, 1994.
- КРЕЧМЕР, Ана. Неколико напомена поводом 30-годишњег јубилеја истраживања славеносрпског доба. *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* XXXIII (1990): 221–231.
- КРЕЧМЕР, Ана. Методологија разрађивања лингвистичких текстовних модела за предстандардно-језичко доба. *Научни састајанак слависта у Вукове дане* 20/2 (1991): 65–71.
- КРЕЧМЕР, Анна. Актуалне проблеме историје руског литературног језика. *Вопросы языкознания* № 6 (1995): 96–123.
- КРЕЧМЕР, Ана. Руско приватно писмо у 17. веку и у доба Петра Великог. *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* LXII (2002): 117–148.
- КРЕЧМЕР, Ана. Славеносрпска писменост и њено значење за историјску србистику. *Шездесет година институту за српски језик САНУ*, 2007, 313–320.
- КРЕЧМЕР, Ана. Доситејев језик и школски приручници његовог времена. *Дело Доситеја Обрадовића 1807–2007*. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2008а, 73–84.
- КРЕЧМЕР, Ана. Метајезик у старијим српским уџбеницима. *Научни састајанак слависта у Вукове дане* 37/1 (2008б): 165–177.
- КРЕЧМЕР, Анна. Смена културног парадигме у зеркалу славеносрпске писмености. *Предраг Пипер, Љубинко Раденковић (ур.). Етнолингвистичка проучавања српског и других словенских језика (У част академика Светлане Толстој)*. САНУ. Одељење језика и књижевности. Српски језику светлу савремених лингвистичких теорија, књ. 3. Београд: САНУ, 2008в, 187–197.
- КРЕЧМЕР, Ана. О важности издавања црквенословенских споменика из завршног периода Православне Сланије. Јасмина Грковић-Мејор, Александар Лома (ур.). *Miklosichiana bicentennialia*. САНУ. Посебна издања, књ. DCLXXV. Одељење језика и књижевности, књ. 58. Београд: САНУ, 2013, 17–31.
- КРЕЧМЕР, Ана. Вукова реформа и језичка полемика славеносрпских писаца. *Вук Стефановић Караџић (1787 – 1864 – 2014)*. Научни скупови САНУ, књ. 156. Одељење језика и књижевности, књ. 27. Београд: САНУ, 2015а, 137–144.
- КРЕЧМЕР, А. Г. Православне славјане у неправославном окружењу – проблеми културно-језичког идентитета. *Супруновске читања: Језичког контакт*. Минск: РИВШ, 2015б, 101–110.
- Лихачев, Д. С. *Текстологија. На материјалу руског језика Х–ХVII вв.* Москва – Ленинград: Издање Академије наука СССР, 1962.
- Лихачев, Д. С. Система литературних жанрова Древње Руси. *Славјанске литературе. V Међународни сјезд слависта. Доклади советског делегације*. Москва: Издање Академије наука СССР, 1963, 47–70.
- Лихачев, Д. С. Древнеславјанске литературе као система. *Славјанске литературе. VI Међународни сјезд слависта. Доклади советског делегације*. Москва: Наука, 1968, 5–48.
- Милановић, Александар. *Крајка историја српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2004.
- Михаиловић, Георгије. *Српска библиографија XVIII века*. Београд: Народна библиотека СР Србије, 1964.
- Младеновић, Александар. Прилог проучавању Орфелиновог језика. *Зборник за филологију и лингвистику* 3 (1960): 153–174.
- Младеновић, Александар. *О народном језику Јована Рајића*. Нови Сад: Матица српска, 1964.
- Младеновић, Александар. Напомене о српскословенском језику. *Зборник за филологију и лингвистику* XX/2 (1977): 1–20.
- Младеновић, Александар. *Славеносрпски језик. Сјудије и чланци*. Нови Сад: Књижевна задруга Новог Сада – Горњи Милановац: Дечје новине, 1989.
- НЕКРАШЕВИЧ-КАРТОКАЈ, Ж. В. Беларуская мова ў пасланых пратэстантаў-падарожнікаў канца XVI стагоддзя. *Письменник – мова – стиль: мат-лы III Міжнароднай нав. канф-і* (29–30 верасня 2005 г.). Минск: БДУ, 2006, 140–142.

- НЕКРАШЭВІЧ-КАРОТКАЯ, Ж. В. Latinitas у гісторыі беларускай культуры: духоўны скарб продкаў, шлях да нашчадкаў. *Вестнік БДУ*. Серыя 4. № 2 (2009): 70–75.
- НЕКРАШЭВІЧ-КАРОТКАЯ, Ж. В. Адукацыйныя прыярытэты старажытнай Беларусі і іх уплыў на развіццё мастацтва версіфікацыі. Г. І. Шаўчэнка, К. А. Тананушкі (рэд.). *Філалагічныя штудыі – Studia philologica*. Вып. VIII. Мінск: БДУ, 2015, 53–59.
- НЕКРАШЭВІЧ-КАРОТКАЯ, Ж. В. Ученость как фактор формирования интеллектуального меньшинства и основа элитаризации в литературно-историческом дискурсе Беларуси. Anna Kretschmer, Gerhard Neweklowsky, Stefan M. Newerkla, Fedor B. Poljakov (Hrsg.). *Minderheiten in der slawischen Welt: Sprachkontakte und kulturelle Identitäten*. Philologica Slavica Vindobonensia 5. Frankfurt/Main u. a O.: Peter Lang, 2019, 151–171.
- НЕКРАШЭВІЧ-КАРОТКАЯ, Ж. В. Латыноязычные поэты XVI–XVII веков – просветители Беларуси и новолатинская поэзия как феномен белорусской книжной культуры. *Роль просветителей в Беларуси и Турции: материалы Междунар. науч.-практ. конф.*, Минск, 19 апр. 2011 г. Минск: РИВШ, 2011, 84–89.
- НИКОЛАЕВА, Т. М. Так было ли так называемое «третье южнославянское влияние»? *Русская и сопоставительная филология*. Системно-функциональный аспект. Казань: Казанский государственный университет, 2003, 95–99.
- ОБНОРСКИЙ, С. П. *Очерки по истории русского литературного языка старшего периода*. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1946. Казанский государственный университет
- ПОПОВИЋ, Душан. *Београд и Србија од Пожаревачког до Београдског мира 1718–1739*. Београд: Српска књижевна задруга, 1950.
- ПОПОВИЋ, Љубомир. Два идеолошка приступа понарођивању (вернакуларизацији) српског књижевног језика крајем осамнаестог и у првој половини деветнаестог века. *Књижевности и језик* XLIII/3–4 (1995): 107–128.
- ПОПОВИЋ, Љубомир. Вуков приступ вернакуларизацији и стандардизацији књижевног језика и правописа код Срба. *Научни састајанак славистија у Вукове дане* 25/2 (1996): 451–471.
- СОБОЛЕВСКИЙ, А. И. *История русского литературного языка*. Ленинград: Наука, 1980.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян. *Вопросы языкознания* № 1 (1961): 52–66.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. Взаимоотношения локальных типов древнеславянского (литературного) языка позднего периода (2-я пол. XVI–XVII вв.). *Славянское языкознание. V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1963, 230–272.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. Литературный язык у сербов в конце XVIII – начале XIX в. *Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков*. Москва: Наука, 1978, 269–328.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. Литературный язык у сербов в XVIII в. (до 1780 г.). *Славянское и балканское языкознание. История литературных языков и письменность*. Москва: Наука, 1979, 154–201.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. Конкуренција и коегзистенција норми у књижевном језику XVIII в. код Срба. *Научни састајанак славистија у Вукове дане* 10/1 (1981): 33–40.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. Отношение древнесербского книжного языка к старославянскому языку. Толстой, Н. И. *История и структура славянских литературных языков*. Москва: Наука, 1988, 164–173.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. Slavia Orthodoxa и Slavia Latina – общее и различное в литературно-языковой ситуации. *Вопросы языкознания* № 2 (1997): 16–23. Исто у: *Избранные труды. Том II. Славянская литературно-языковая ситуация*. Москва: Языки русской культуры, 1998, 30–42.
- ТОПОРОВ, В. Н. Московские люди XVII в. (к злобе дня). В. Н. Топоров (ред.). *Philologia Slavica* (к 70-летию академика Н. И. Толстого). Москва: Наука, 1993, 191–219.
- УНЬЕГАУН, Б. О. Происхождение русского литературного языка. *Новый журнал* 100 (1970): 306–319.
- УНЬЕГАУН, Б. О. Русский литературный язык: проблемы и задачи его изучения. А. А. Алексеев (ред.). *Поэтика и стилистика русской литературы*. Ленинград: Наука, 1971, 329–333.
- УСПЕНСКИЙ, Б. А. *Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка. IX Международный съезд славистов. Доклады советской делегации*. Москва: Наука, 1983.

- УСПЕНСКИЙ, Б. А. *Из истории русского литературного языка XVIII – начала XIX века*. Москва: МГУ, 1985.
- Филин, Ф. П. *Истоки и судьбы русского литературного языка*. Москва: Наука, 1981.
- ХЮТТЛЬ-ФОЛЬТЕР, Г. (HÜTTL-FOLTER, G.). Диглоссия в Древней Руси. *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 24 (1978): 108–123.
- ХЮТТЛЬ-ФОЛЬТЕР, Г. (HÜTTL-FOLTER, G.). Проблематика языкового наследия XVII века в русском литературном языке нового времени (XVIII в.). *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 28 (1982): 9–24.
- ХЮТТЛЬ-ФОЛЬТЕР, Г. (HÜTTL-FOLTER, G.). Языковая ситуация Петровской эпохи и возникновение русского литературного языка нового типа. *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 33 (1987): 7–21.
- *
- FERGUSON, Charles. On Diglossia. *Word* 15 (1959): 325–359.
- ISSATSCHENKO, A. V. *Mythen und Tatsachen über die Entstehung der russischen Literatursprache*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte, 298. Bd., 5. Abhandlung. Wien, 1975.
- ISSATSCHENKO, A. V. *Geschichte der russischen Sprache*. Heidelberg: Carl Winter, Bd. 1 1980, Bd. 2 1983.
- KRETSCHMER, Anna. *Zur Methodik der Untersuchung älterer slavischer schriftsprachlicher Texte* (am Beispiel des slavenoserbischen Schrifttums). Slavistische Beiträge 241. München: Peter Lang, 1989.
- KRETSCHMER, Anna. (рец.) Младеновић, Александар. Славеносрпски језик. Студије и чланци. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада – Горњи Милановац: Дечје новине, 1989.
- Zeitschrift für slavische Philologie* LI/1 (1991): 212–215.
- KRETSCHMER, Anna. Und noch einmal zur Diglossie. *Wiener Slawistischer Almanach* 33 (1994): 181–195.
- KRETSCHMER, Anna. Slavenoserbisch. *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens* 10. Klagenfurt – Wien – Ljubljana – Sarajevo: Wieser Verlag, 2002, 473–476.
- KRETSCHMER, Anna. Slavenoserbisch – Zeitalter der Aufklärung im serbischen Kulturparadigma. Wolfgang Dahmen et al. (eds.). *Grenzüberschreitungen. Traditionen und Identitäten in Südost-europa (Festschrift für Gabriella Schubert)*. Balkanologische Veröffentlichungen 45. Wiesbaden: Harrassowitz, 2008, 314–324.
- KRETSCHMER, Anna. Slavenoserbisch als Phänomen der serbischen Sprach- und Kulturgeschichte und der Slavia Orthodoxa. Gordana Ilić Marković, Anna Kretschmer, Miloš Okuka (Hg.). *An den Anfängen der serbischen Philologie. Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010) – На почетима српске филологије. Сало дебелога јера либо азбукопротрес Саве Мркаља (1810–2010)*. Philologica Slavica Vindobonensia 1. Frankfurt/Main u. a. O.: Peter Lang, 2012a, 21–47.
- KRETSCHMER, Anna. Šta bi bilo da nije bilo Vuka? Gordana Ilić Marković, Anna Kretschmer, Miloš Okuka (Hg.). *An den Anfängen der serbischen Philologie. Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj (1810–2010) – На почетима српске филологије. Сало дебелога јера либо азбукопротрес Саве Мркаља (1810–2010)*. Philologica Slavica Vindobonensia 1. Frankfurt/Main u. a. O.: Peter Lang, 2012b, 281–285.
- KUNA, Herta. Književne koine u relaciji prema predstandardnim idiomima i standardnom jeziku. *Književni jezik* 5/1–2 (1976): 9–20.
- NEKRASHEVICH-KAROTKAJA, Zh. Latin Epic Poetry and its Evolution as a Factor of Cultural Identity in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Giovanna Siedina (ed.). *Latinitas in the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania. Its Impact on the Development of Identities*. Biblioteca di Studi Slavistici 25. Firenze: Firenze University Press, 2014, 21–38.
- NEKRASHEVICH-KAROTKAJA, Zh. Die Rolle der lateinischsprachigen Poeten des deutschen Kulturraums in der literarischen Entwicklung Weißrusslands und Litauens (des Großfürstentums Litauen) in der Mitte des 16. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Slavistik* 59/1 (2014): 1–20.
- PICCHIO, Riccardo. Die historisch-philologische Bedeutung der kirchenslavischen Tradition. *Welt der Slaven* VII (1962): 1–27.
- SEEMANN, Karl-Dieter. Loquendum est russice & scribendum est slavonice. *Russia Mediaevalis* V (1982): 103–136.
- SEEMANN, Karl-Dieter. Die „Diglossie“ und die Systeme der sprachlichen Kommunikation im alten Rußland. *Slavistische Forschungen* 40. *Slavistische Studien zum IX Internationalen Slavistenkongreß in Kiev*. Köln – Wien: Böhlau Verlag, 1983, 553–561.

- SHEVELOV, G. Yu. Die kirchenslavischen Elemente in der russischen Literatursprache und die Rolle Šaschmatovs bei ihrer Erforschung. A. A. Šaschmatov, G. Yu. Shevelov. *Die kirchenslavischen Elemente in der modernen russischen Literatursprache*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1960, 40–106.
- TALEV, Ilya. *Some Problems of the Second South Slavic Influence in Russia*. München: Verlag Otto Sagner, 1973.
- UNBEGAUN, Boris. *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*. Paris: Librairie Honoré Champion, 1935.
- VASSILEV, Christo. Der Ausdruck „einfache Sprache“ bei Avvakum und bei den orthodoxen Südslaven. Das Ende des Kirchenslavischen als Literatursprache. *Welt der Slaven XVII* (1972): 295–302.

Анна Кречмер

ПРАВОСЛАВНАЯ СЛАВИЈА (В СЛАВЯНСКОЈ ИСТОРИЈИ И В ИСТОРИЈСКОЈ СЛАВИСТИЦИ)

Резюме

Основная цель данной работы – представить синтез исследований XX и начала XXI вв. в области нестандартной письменности у православных славян. Основное внимание при этом уделено направлениям и концепциям, оперирующим в контексте всего этого ареала – к сожалению, и сегодня таких подходов крайне мало, а исследования преимущественно проводятся в узких границах отдельных – современных – языков и наций.

В фокусе внимания данной работы, т. е., находится концепция *Православной Славии* как единой и весьма стабильной во времени и пространстве парадигмы письменной культуры. Эта культура, кроме того, была и почти исключительно сакральной. Этим объясняются и основные ее – и сущностные – отличия как от культуры неправославного славянства, так и от западноевропейской. В данной связи рассматривается концепция *диглоссии*, постулированная Б. А. Успенским как многовековая языковая ситуация у православных славян (у Успенского: восточных славян). В работе дается анализ интерпретации этих концепций в исторической славистике.

Одним из центральных все еще открытых вопросов является для нашей тематики интерпретация роли и статуса церковнославянской (цсл.) составляющей в истории православной славянской культуры и письменности. Точнее, соотношение цсл. и идиома («народного» языка) в ней. В работе дается краткий обзор научной дискуссии по этой теме.

Особо значимой представляется в данной связи конечная фаза старой православной славянской культуры и процесс перехода на европейскую культурную модель Нового времени – одновременно и наименее Изученный сегмент тематики. Процессы эти происходят в разных регионах православного славянского мира не только в разное время (с временным диапазоном в целом минимум в полтора века), но и различными путями – а современные языковые стандарты этих славян формируются по разным моделям.

Работа оперирует на материале восточно-славянского и сербского языковых пространств, в рамках экскурса дается краткий обзор наиболее значимых для исследования аспектов других регионов православного славянства.

В работе также рассматриваются возможности типологического подхода к исследованию старой (письменной) культуры у православного славянства, особенно относительно ее вариативности, ее внутренней дифференциации. В данной связи выделяются два основных культурных прототипа, которые условно можно обозначить как *материковый* и *островной*. Первый является исходным – к нему относятся, например, дотатарский период у восточных славян и средневековая культура Неманической Сербии. Яркими примерами *островного* типа являются (в хронологическом порядке) восточнославянская культура в Великом княжестве Литовском (и в польско-литовском государстве в целом) – и т. н. *славяносербская* культура, созданная сербами, с конца XVII в. массово заселившими тогдашние южно-венгерские земли австрийской империи Габсбургов (и остававшимися ее подданными до конца Первой мировой войны).

В работе дается анализ основных особенностей обоих культурных прототипов. Особое внимание при этом уделяется *островным* культурам (как менее до сих пор исследованным) и

процессу перехода на европейскую культурную парадигму. В данной связи рассматривается и процесс формирования новых литературных и письменных языков в России и у австрийских сербов – процесс осознанного и направленного языкового строительства. Этот процесс сопровождался оживленной полемикой о путях формирования литературного языка. Одним из центральных ее вопросов был статус цсл. в этом новом языке. В работе дается анализ основных положения и позиций в этих полемиках.

В заключительной части работы вниманию предлагается многокомпонентная модель анализа нестандартной православной славянской письменности, разработанная автором в ходе исследования текстового корпуса восточных славян и сербов интересующего здесь периода.

Institut für Slawistik
Universität Wien
AAKH, Spitalgasse 2–4, Hof 3
A–1090 Wien, Österreich
anna.kretschmer@univie.ac.at

(Примљено: 7. маја 2020;
прихваћено: 5. јуна 2020)